

УДК 94(477)"1914/1916":94(470+571)"1914/1916"

Л. І. Синявська

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ВІДНОСИН У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ НА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОМИСЛОВИХ ПІДПРИЄМСТВ ПІВДНЯ ТА СХОДУ УКРАЇНИ У 1914–1916 рр.

У статті проаналізовано вплив соціально-політичних відносин у Російській імперії на діяльність промислових підприємств Півдня і Сходу України у 1914–1916 рр. Висвітлено конфлікт між дворянством та буржуазією, яка володіла економічною владою, але не мала шансів отримати політичну владу, внаслідок чого різко загострилися соціально-політичні відносини у суспільстві Російської імперії, каталізатором чого стала Перша світова війна. Стверджується, що саме цей конфлікт втягнув у свою орбіту численні революційні рухи та течії, будучи водночас і джерелом їх пожевлення.

Ключові слова: Перша світова війна, державне регулювання економіки, військова промисловість, фінанси, кредит.

Соціально-політичні відносини формуються у процесі політичної діяльності окремих соціальних груп, спрямованої на реалізацію їх інтересів та потреб шляхом участі у політичній діяльності. До найбільш впливових соціальних груп у Російській імперії початку ХХ ст. можна віднести дворянство, буржуазію, найманих працівників та селянство, хоча представники останнього, як правило, не брали активної участі у суспільно-політичному житті. Загальноросійські тенденції у відносинах цих соціальних груп великою мірою визначали розвиток промисловості Сходу і Півдня України в роки Першої світової війни, оскільки їх результатом було прийняття нормативно-правових актів, які діяли на всіх території Російської імперії та формування звичаєвих правил, що поширювалися у сфері підприємницької діяльності і були покликани розмежувати сфери впливу окремих фінансово-промислових груп, а також доступ до джерел сировини і ринків збуту, що не завжди регулювалося нормотворчою діяльністю. Крім того, у процесі соціально-політичної взаємодії дворянства, буржуазії, найманих працівників та селянства під впливом ряду зовнішньо-та внутрішньополітичних і економічних факторів визначалася міра втручання держави в економічне життя та її роль у врегулюванні економічних конфліктів, що виникали між провідними соціальними групами країни. Власне ставлення представників певних соціальних груп до державного втручання у економічне життя було і залишається однією з основ соціального конфлікту між ними, визначаючи основи соціального законодавства та регулювання фінансово-промислової діяльності. Ця проблематика у загальноросійському контексті досліджувалася у роботах А. Сидорова [1], Б. Дубенцова [2], О. Боханова [3], Б. Ананіча [4], М. Гринчака [5]. Однак автори не ставили собі за мету дослідити вплив соціально-політичних відносин на діяльність промислових підприємств Півдня та Сходу України із виокремленням особливостей промислового розвитку в українських реаліях.

Фактично початок ХХ ст. характеризувався наростаючою конфронтацією підприємців із владою. Ліберально-опозиційна буржуазія прагнула до широкого антиурядового альянсу із "лівими" партіями із згуртуванням навколо нього робітників. Водночас буржуазія не мала міцної соціальної опори у суспільстві, що великою мірою й визначало результати протиборотства [6, с. 10–11].

Прискорення формування капіталістичних виробничих відносин і системи господарювання в Російській імперії після реформ другої половини ХІХ ст. супроводжувалося становленням і розвитком верстви підприємців і промисловців, чий стосунки із державою визначали шлях і темпи розвитку промисловості в цілому та питомо вагу окремих галузей у загальному обсязі промислового виробництва. Нові виробничі відносини забезпечили певні стартові умови для поліпшення власного добробуту для представників тих суспільних кіл, які в умовах панування феодальних відносин не мали шансів змінити власний соціальний статус. Крім того, виробнича діяльність представників різних верств буржуазії залежала від державних органів. У суспільстві було поширеним стійке усвідомлення обумовленості втручання держави в розвиток економіки, особливо в умовах воєнного часу задля мобілізації зусиль членів суспільства для досягнення перемоги. Але ставлення до монополістичних об'єднань, як правило, не було таким однозначним: певна частина працівників розглядали їх не лише у якості засобів забезпечення робочих місць, а й як експлуататорів, що усіякими способами намагалися обмежити заробітки працівників.

Водночас монополії перетворювалися на один із дієвих важелів не лише економічного розвитку країни, а й визначний фактор спрямування політичної діяльності. До того ж, монополістичні об'єднання різного рівня мали досить значний вплив на організацію економічної діяльності Півдня і Сходу України. Найвищого рівня концентрація промислового виробництва досягла саме у Катеринославі, Луганську, Миколаєві, Юзівці. Великі монополії об'єднання вже на початку ХХ ст. займали панівне становище в економіці, причому багато з них створювалися на базі основних галузей української промисловості та мали загальноросійське значення. У роки Першої світової війни російські монополії набували все більш значної ваги у суспільному виробництві, об'єднуючи найбільш значні галузі промисловості і тим самим сприяючи подальшому розвитку виробництва [7, с. 3]. Однак провідні промисловці та підприємці фактично не мали вирішального впливу на прийняття важливих політичних та економічних рішень.

Дворянство залишалося домінуючою верствою у політичній діяльності, що робило біднішого за статками дворянина іноді більш впливовим, аніж багатий комерсант, чий економічні інтереси у деяких випадках ігнорувалися. Представники дворянства у стосунках із підлеглими (у тому числі й з

представниками буржуазії) звикли до відносин, більш характерних для феодалізму, аніж для капіталістичних відносин. Цим можна пояснити і адміністративний тиск, і поширення корупції на основі, у першу чергу, родинно-земляцких угруповань, а також лобювання інтересів дворянства у всіх сферах соціально-економічного і суспільно-політичного життя. Підприємництво часто розглядалося як діяльність не достойна дворянина, що ускладнювало для ряду чиновників усвідомлення процесів, які визначають специфіку налагодження і розвитку промислового виробництва.

Така ситуація склалася у зв'язку з тим, що у Російській імперії сформувалося станове суспільство із панівним становищем дворянства, проголошеного однією з основ існування держави. Відносно низький рівень соціальної мобільності у середовищі дворянства тривалий час гальмував висунення на керівні посади осіб, чий рівень професійної підготовки був достатнім для керування багатогалузевим господарством, орієнтованим на продаж товарів. Це перетворювало стосунки між дворянством та буржуазією на провідний фактор, який визначав вплив соціально-політичних відносин на розвиток промисловості.

Вибір засобів політики самодержавства в економічній сфері стає зрозумілим з огляду на соціальний склад і способи формування вищих ешелонів влади, спрямовані на збереження як власне самодержавства, так і дворянства, значна частина якого не змогла адаптуватися до економічних реалій капіталізму. Важливо відзначити, що дії російських урядовців у справі здійснення керівництва промисловістю та планування економічного розвитку держави обумовлювалися дворянським світоглядом більшості з них та відповідним рівнем професійної підготовки. Спадкові дворяни за походженням у 1914 р. складали понад 90% серед міністрів і головних управляючих, тобто прирівняних до міністрів керівників головних управлінь і канцелярій. Поява у їхньому середовищі вихідців з інших станів залишалася досить рідкісним виключенням, яке робилося для дітей чиновників та офіцерів. У 1914 р. більше половини міністрів і головних управляючих були власниками маєтків, а серед останніх переважали великі землевласники та власники величезних родових маєтків, отриманих у спадок [2, с. 48].

Кар'єрне зростання більшості міністрів відбувалося виключно у вищих і центральних державних закладах. Ці чиновники мали лише віддалене поняття про те, як здійснюється практичне виконання законів і численних міністерських циркулярів. Водночас чиновники, які отримали досвід служби на місцях у складі губернської і повітової адміністрації, як правило, мали кращу професійну підготовку. Серед міністрів лише О. Булігін був свого часу повітовим головою дворянства. З 16 осіб двоє перебували на різних посадах у Головному тюремному управлінні (О. Булігін) і у Департаменті поліції (міністр шляхів сполучення С. Рухлов), а троє брали участь у здійсненні судових і адміністративних переслідувань за політичними справами (голова Ради міністрів І. Горемікін, міністр юстиції І. Щегловітов та головний управляючий канцелярії по закладах імператриці Марії О. Танєєв).

У 1914 р. серед міністрів і головних управляючих лише окремі особи були у різний час пов'язані із сферою приватного підприємництва. Близько 3/4 складу чиновників, які брали участь у керівництві вищих центральних державних закладів були спадковими дворянами, більшість з яких мала величезні маєтки у власності, з них 60% володіли спадковими маєтностями. 97% губернаторів та вищих посадовців місцевої адміністрації також були дворянами. До того ж, серед них не було дрібних поміщиків, а близько 60% володіли великими земельними угіддями [2, с. 50–54]. Але зв'язки з підприємницькими колами вищих чиновників більшості державних закладів, до компетенції яких належала функція регулювання діяльності приватного капіталу, не могли бути значними [2, с. 59]. У той же час близько третини осіб, які керували акціонерними товариствами, були дворянами, які (будучи так званими “новими дворянами”) отримали доступ до стану “за чином”, “за орденом”, або “за вищим повелінням”. Були серед них і носії дворянських титулів. Але кількість таких підприємницьких кланів залишалася незначною, а їх представники у середовищі російської титулованої аристократії залишалися не більш ніж “міцанами у дворянстві” [3, с. 32–33].

Більшість дворян, які в силу займаних посад мали можливість здійснювати вплив на розвиток промисловості та торгівлі, ставилися до промисловців і підприємців виключно як до засобу отримання прибутків, не розуміючи важливості інноваційного розвитку країни та не володіючи інформацією про особливості організації роботи промислових підприємств. Так, військовий міністр В. Сухомлінов не лише не володів ситуацією, що склалася в умовах війни, а й не прагнув налагодити співпрацю із представниками буржуазії [1, с. 73].

Водночас промислова буржуазія поповнювалася за рахунок вихідців з дворянства, купецтва, заможного селянства. В Україні до складу промислової буржуазії входили також представники технічної інтелігенції і представники іноземних держав, які забезпечували значну частину інвестицій в розвиток промисловості. Промислова буржуазія на українських землях вирізнялася значним представництвом різних етнічних груп. Більшість підприємців східноукраїнських земель були православними. У гірничій справі, металургійній промисловості й виробництві сільськогосподарської техніки домінували французький, бельгійський і англійський капітал. Власне, значні темпи промислового піднесення значною мірою стали можливими завдяки присутності іноземного капіталу. Так, у металургійній промисловості Донбасу з 12 акціонерних товариств у 9 брали участь представники іноземного капіталу. Це робило втручання держави в економічну діяльність досить нелегкою справою в силу необхідності врахування різновекторних інтересів представників фінансово-промислових кіл.

У зв'язку з цим, мілітаризація економіки здійснювалася з певними особливостями, що характеризували ставлення вищої влади до бізнесменів. Так, посилюючись на матеріали, отримані із Лондона та Парижа про мілітаризацію промисловості в Англії та Франції, Військове міністерство вбачало суть мілітаризації, здійсненої у союзників, лише у праві військових органів вимагати від власників підприємств будь-яких

воєнних замовлень або навіть відбирати приватні заводи у розпорядження казни. Розгляд зарубіжної практики був причиною прийняття працівниками військового відомства висновку про те, що за кордоном ніякого особистого закріплення робітників і службовців за підприємствами не існує. Це, у свою чергу, призвело до переконання у можливості військового відомства "обертати" приватну власність на потреби війни тією ж мірою, як "це здійснювалося у Західній Європі". Внаслідок цього у Харківському районі виконанням військових замовлень було охоплено близько 70% працюючих, у Катеринославському – від 80% до 90%. Цілі галузі промисловості майже повністю або переважно обслуговували діючу армію: металообробна – на 92%, металургія – 89%, гірнична – 84%. Питома вага продукції широкого вжитку зменшилася з 69% до 51,1%. За даними промислового перепису співвідношення військової та мирної продукції машинобудівної промисловості становило у 1916 р. 78,3% до 21,7%. Мілітаризація економіки знекровлювала ті підприємства, які не отримували військових замовлень і працювали для задоволення потреб населення. Вони могли придбати сировину, матеріали та паливо за підвищеними цінами вільного ринку, що сприяло посиленню спекуляції [8, с. 51].

Урядом було визначено, що під поняттям "мілітаризація промисловості" у Росії варто розуміти "якомога ширше комплектування всього контингенту працівників військовими, що були у відставці, а також особами із запасу, які у випадку будь-яких заворушень підлягали призову на дійсну військову службу із покладанням на них виконання попередніх обов'язків" [1, с. 51].

Такий підхід сприяв широкому використанню воєнізованих підрозділів для роботи на промислових підприємствах, причому рівень кваліфікації частини працівників не відповідав займаним посадам. Досить часто вони, будучи у військовій формі, виконували безпосередні накази офіцерів, які, у свою чергу, зносилися із керівництвом підприємств. З одного боку, підприємці прагнули отримати у своє розпорядження якомога більше таких працівників для виконання некваліфікованих або малокваліфікованих робіт (особливо це було помітно у гірничо-видобувній промисловості) [9, арк. 30], але з іншого, така логістика в управлінні не могла сприяти запровадженню інноваційних технологій, потрібних для виготовлення новітньої зброї або військового спорядження. Для робітників такий стан речей означав на певний час звільнення від безпосереднього призову до лав армії, однак загроза переведення до бойових частин за погано виконану роботу була не найкращим способом виховання і підтримки патріотичних почуттів, особливо після поразок російської армії на фронтах. Водночас ці поразки використовувалися провідними промисловцями і підприємцями з метою тиску на уряд для розширення власного представництва у вищих ешелонах влади та отримання впливу на прийняття кардинально важливих для політичного і економічного розвитку країни рішень.

Забезпечення сприятливих умов діяльності промисловців і підприємців вимагало їх самоорганізації для захисту власних економічних інтересів. Відносно впливовою організацією став З'їзд гірничопромисловців Півдня Росії, який репрезентував інтереси господарів вугільних та металургійних підприємств. Учасники з'їзду гірничопромисловців обговорювали не лише заявлені у програмі економічні і соціальні питання, а й різні суспільно-політичні проблеми, захищаючи інтереси широких кіл підприємців. Водночас значна залежність промислової буржуазії від бюрократичного апарату суттєво гальмувала економічний розвиток, оскільки політика протекціонізму, викликана природним прагненням укріпити вітчизняну економіку, співіснувала з різноманітними правовими обмеженнями та спробами зберегти максимальний державний контроль над приватною діловою активністю. Зростання економічного впливу великого капіталу не відповідало рівню його суспільно-політичного впливу. Підприємці вимагали створення в державі системи обов'язкового представництва власних інтересів на зразок торгово-промислових палат, що існували у Західній Європі.

В інтересах економічного зростання було дозволено об'єднання підприємців у представницьких і дорадчих організаціях, однак рівень їхньої компетенції тривалий час був жорстко обмежений питаннями економічної політики. Проте поступово спротив буржуазії обмеженню її впливу на політику держави наростає. Вже VIII загальноросійський з'їзд представників промисловості і торгівлі, що відбувся у 1914 р., став виразним свідченням того, що буржуазія вже не бажає обмежуватися лише соціально-економічними вимогами. До 1914 р. абсолютною більшістю підприємців була усвідомлена необхідність активної участі у політичному житті країни. Проте жодна з партій не змогла повною мірою стати представником інтересів усього стану промислової буржуазії, а неодноразові спроби створити власну потужну та ефективно діючу політичну силу завершилися невдачею [5, с. 14–15].

Крім того, представники підприємницьких кіл прагнули вплинути на позицію самодержавства з метою усунення перешкод на шляху розвитку господарства, які існували, на їхню думку, в Російській імперії. Зокрема, не дивлячись на економічне піднесення 1910–1913 рр., виступів та звернень представників буржуазії до урядових кіл було досить багато. Найбільше обговорювалося питання доцільності збереження та розширення державних монополій для посилення участі держави в регулюванні економічних процесів. До того ж, обговорювалися проблеми, пов'язані із розподілом казенних замовлень. Напередодні війни, у липні 1914 р., Рада з'їздів представників промисловості і торгівлі подала до Ради міністрів записку, де була висунута пропозиція про скликання Особливої наради для обговорення заходів щодо розвитку виробничих сил.

На сторінках журналу "Промисловість і торгівля", який був друкованим органом Ради з'їздів представників промисловості і торгівлі, після початку бойових дій було висловлено думку про необхідність координації військових завдань із можливостями промисловості, про поліпшення господарської і фінансової політики. Автори, що публікувалися на сторінках журналу, не приховували прагнення Російської імперії встановити контроль за протоками Босфор і Дарданелли, оскільки без цих здобутків жертви війни оголошувалися марними. Під гаслами розвитку російської нації і її самостійності здійснювалися нападки на німецьких промисловців, які мали підприємства на землях Росії. Водночас лунали й голоси проти бездумних

репресій, оскільки вони можуть зачіпати інтереси російських підданих. Бойкот німецьких товарів оголошувався марним у випадку, якщо не буде докладено зусиль для збільшення обсягів і покращення якості російських товарів. З цією метою на сторінках журналу "Промисловість і торгівля" вже у 1915 р. пропонувалося "створення російської національної економічної політики" [10, с. 69].

У 1915 р. скрутне становище російської армії сприяло посиленню уваги суспільства до забезпечення армії організації управління економікою, і, у першу чергу, промисловими підприємствами, значна частина яких виконувала воєнні замовлення. Розуміння того, що робота промисловості перетворюється на один із найважливіших чинників забезпечення перемоги у війні спричинило поступове підвищення уваги громадськості до проблем промисловців та підприємців, які працювали на території Російської імперії. На сторінках буржуазної преси у 1915 р. вже лунали заклики до створення політичної партії промисловців. Висловлюючись за необхідність визначення політичних поглядів промисловців і підприємців і за їх більшу політичну активність, підкреслювалося, що це можна було б здійснити тільки у випадку вироблення єдиної фінансово-економічної політики країни та мобілізації спільних зусиль для модернізації економіки [11, с. 81].

У травні 1915 р. до IX з'їзду представників промисловості і торгівлі була розроблена і опублікована доповідь голови Ради з'їздів М. Авдакова про заснування вищої економічної комісії для обговорення заходів щодо розвитку виробничих сил країни. 15 грудня 1915 р. фінансова комісія Державної ради висловила закликання "особливої наради під головуванням особи, призначеної вищою владою, за участі членів законодавчих установ, міністрів, а також представників науки і діячів у галузі торгівлі, промисловості і сільського господарства. А на початку 1916 р. у громадських організаціях російської буржуазії була підготовлена доповідна записка до Ради міністрів за підписами голови Ради з'їздів біржової торгівлі і сільського господарства В. Тимірязєва і товариша голови Ради з'їздів представників промисловості і торгівлі В. Жуковського "Про заснування економічної наради" для створення програми "ліквідації всіх воєнних втрат і розвитку виробничих сил країни". У записці підкреслювалося, що війна виявила величезні недоліки у господарському ладі країни і завдала удару по порядкам економічного життя, що склалися. Разом з тим, вона надзвичайно прискорила процес економічного "дозрівання" Росії і "створила сильний попит на новий порядок", а тому найшвидше задоволення цього попиту з боку державної влади є необхідним для "уникнення серйозних ускладнень" [4, с. 108].

Рада з'їздів бачила вихід із скрутного становища у колективному вирішенні завдань, що постали перед країною, за рахунок узгоджених дій урядових і громадських сил. Цей документ, що походив із буржуазних громадських організацій, відбивав якісно новий етап у стосунках між урядом і російською буржуазією, яка претендувала на рівні права із урядом у вирішенні долі вітчизняної економіки і на першу роль у визначенні курсу розвитку виробничих сил. В уявленні В. Жуковського державі мала належати роль не стільки "господаря", скільки "вихователя нового економічного духу", держава мала проводити політику сприяння народній праці, народному капіталу і народному землеробству" [12, с. 306–309].

У червні 1915 р. відомості про поразки на фронтах представники підприємницьких кіл використали для тиску на уряд і покарання конкретних винуватців поразок, що стало причиною відставки генерала В. Сухомлінова. До того ж, члени Верховної слідчої комісії у процесі визначення причин поразок російської армії зіткнулися із масою фактів, які вкрай негативно характеризували В. Сухомлінова і як міністра, і як громадянина. Перш за все, члени комісії переконалися, що під час розподілу військових замовлень генерал "керувався далеко не безкорисливими думками". Перевірка сейфів показала, що він отримав величезні прибутки, які набагато перевершували його утримання як міністра [1, с. 76]. У зв'язку з цим та іншими подібними фактами, зарубіжні дослідники відзначали величезний рівень корумпованості у вищих ешелонах влади Російської імперії, що визначало дії влади у сфері розвитку промисловості та вкрай негативно впливало на постачання армії [13, с. 308].

12 червня 1915 р. під тиском підприємницьких кіл Микола II призначив військовим міністром О. Поліванова, який мав широкі зв'язки у середовищі вищих кіл буржуазії. За О. Поліванова вплив буржуазії на діяльність Особливої наради різко посилювався, але в цілому ідеї "прогресивного соціалізму" не знаходили розуміння в органах вищої влади Російської імперії.

Зацікавленість держави у розширенні контролю за промисловістю призвела не лише до неконтрольованого втілення у життя ліквідаційного законодавства, а й до тиску на промисловців та підприємців за рахунок збільшення випадків накладення секвестру. Секвестр тягнув за собою неодмінну заміну керівного складу підприємств, що призводило до посилення анархії на виробництві. На невеликих підприємствах цей процес відбувався відносно безболісно, чого не можна було сказати про великі підприємства, де подібні дії нерідко тягнули за собою заворушення серед робітників і викликали незадоволення попереднього керівництва [14, арк. 2–3].

Міністр торгівлі і промисловості у квітні 1916 р. констатував, що застосування секвестру у багатьох випадках негативно відбивалося на розвитку промисловості. Він вказував, що протягом 1914–1915 рр. накладення секвестру здійснювалося у виняткових випадках у місцевостях, де було оголошено воєнний стан, а також в рамках виконання правил надзвичайної охорони. Закон встановлював застосування секвестру у випадках, коли шляхом розпорядження майном досягалися злочинні цілі або, коли прорасування справи управління підприємствами тягнули за собою небезпечні для громадського порядку наслідки. Однак поступово в умовах воєнного часу секвестр став масовим явищем, змінивши саму суть цього явища. Секвестр став застосовуватися переважно стосовно промислових підприємств, що знайшло відображення у Законі від 12 січня 1916 р. "Про порядок завідування і управління секвестрованими підприємствами і майном" [15, арк. 298].

Міністр з турботою констатував розширення цілей накладення секвестру, що відображалось у його застосуванні не лише у вказаних вище випадках, а й тоді, коли способи управління підприємствами "виявлялися невідповідними державним інтересам". Стаття 3 Закону від 12 січня 1916 р. визначала, що секвестроване майно і підприємства використовувалися урядовими чиновниками у державних чи місцевих потребах. При цьому передбачалася можливість заміни самого призначення підприємства чи майна у воєнний час, якщо цього "вимагали інтереси оборони". Міністр торгівлі і промисловості наголошував, що у зв'язку з введенням такого трактування секвестр вже перестав бути попереджувальним заходом і перетворився на засіб технічного управління промисловими підприємствами, що суттєво розширило сфери його застосування. Це призвело до накладення секвестру на підприємства, які визначали напрями розвитку певних галузей промисловості. Подальше застосування секвестру, на думку міністра, могло перетворити секвестр на "надзвичайно сильний і вкрай гострий засіб промислової політики держави". Внаслідок того, що у випадку накладення секвестру попереднє керівництво підприємством автоматично визнавалося невідповідним державним інтересам, це тягнуло за собою повну зміну керівного складу даного підприємства. Міністр висловлював сумнів щодо наявності в уряді достатньої кількості кваліфікованих менеджерів і управлінців, здатних замінити усунене від справ попереднє керівництво підприємств, наголошуючи, що його заміна на великих підприємствах однозначно потягне за собою скорочення обсягів і якості продукції, оскільки зміна керівного складу передбачатиме руйнування узгоджених ланок керівництва, що склалися, до того ж "складна організація таких підприємств вимагає точної відповідності окремих частин і повної узгодженості їх дій". Вже сам факт появи на керівних ролях нових осіб з новими вимогами та навиками управління загрожував, на думку міністра торгівлі та промисловості, звільненням з роботи попередніх керівників різних ланок, що могло призвести до "розпаду налагодженого заводського механізму". Оскільки уряд мав справу із підприємствами, чия робота вкрай важлива для забезпечення потреб країни, що вела війну, то накладення секвестру на такі підприємства однозначно тягнуло за собою дезорганізацію їх роботи. Міністр констатував той факт, що виявлена у січні–квітні 1916 р. нестача кваліфікованих кадрів, які працювали на державних промислових підприємствах, для заміни керівників приватних компаній, на які було накладено секвестр, призводила до повного руйнування системи управління підприємствами, затримок виконання замовлень, збільшення обсягів бракованої продукції [15, арк. 298–299].

Поступове перетворення секвестру на засіб економічної політики загрожувало інтересам інвесторів, які втрачали можливість отримати прибутки від своїх вкладень. Це створювало серйозну загрозу радикального зменшення інвестицій у промисловість Російської імперії з боку приватних інвесторів. На думку міністра торгівлі і промисловості, застосування секвестру повинно бути обмеженим лише невеликими підприємствами, де не було налагоджено технічно складного виробництва, секвестр не повинен був застосовуватися як засіб боротьби із робітничими страйками, потрібно було максимально врахувати інтереси власників секвестрованих підприємств [15, арк. 305].

Загалом Російська імперія вступила у Першу світову війну із такою кількістю соціально-політичних конфліктів різних станів і прошарків суспільства, за якої перемога у війні ставала принципово не можливою не лише у зв'язку із проблемами економічного розвитку, а й через руйнівну силу їх взаємодії, що визначалася різницею уявлень про доцільну політичну, соціальну та економічну діяльність. Авторитарне російське суспільство на той час не виробило механізму прийняття компромісних рішень, які дозволяли б уникнути різкого загострення конфлікту між представниками різних соціальних груп шляхом оформленого політичного представництва. А монархія не стала символом об'єднання нації, як того прагнули представники дворянства, в умовах наростання політичних, економічних, соціальних протиріч на тлі вкрай не виваженої національної політики в Російській імперії. Такий стан речей, до речі, на початку ХХ ст. був характерним для європейських імперій, розпад яких прискорила війна. Варто зауважити, що імперський устрій Великобританії характеризувався принципово меншим ступенем авторитарності у прийнятті рішень, аніж у Росії, а монархія, наприклад, в Японії базувалася на уявленні про неї, як про основу існування нації.

Як відомо, участь у бойових діях лише загострює конфлікт інтересів у становому суспільстві, оскільки значна його частина, як правило, позбавлена повноцінної можливості впливати на прийняття важливих політичних рішень. Таким станом у Російській імперії на початку ХХ ст. була буржуазія, представники якої відчували тиск з боку дворянства, пов'язаний із визначенням економічних пріоритетів розвитку російського суспільства. Причому перерозподіл матеріальних благ у цьому та визначення векторів економічного розвитку в умовах існування монархії дедалі більше загострювало конфліктні відносини між підприємницькими колами і дворянством, яке фактично окупувало провідні посади в апараті державного управління, кардинальним чином впливаючи на прийняття рішень, пов'язаних із визначенням економічної політики країни.

Конфлікт між дворянством та буржуазією, яка володіла економічною владою, але не мала шансів отримати політичну владу за умови збереження абсолютної монархії (чи її модифікації у станово-представницьку), став основною причиною різкого загострення соціально-політичних відносин у суспільстві Російської імперії, каталізатором чого стала Перша світова війна. Саме цей конфлікт втягнув у свою орбіту численні революційні рухи та течії, будучи водночас і джерелом їх поживлення. Тому принципово невірним є твердження радянських вчених, що головною причиною загострення соціально-політичної ситуації став соціально-класовий конфлікт між буржуазією та робітничим класом. Характер взаємодії між ними впродовж 1914–1916 рр. дає підстави стверджувати, що для збереження темпів і якості виробництва промисловці і підприємці йшли на задоволення багатьох вимог робітників, а наростання революційного руху спричинене не лише загостренням соціальної ситуації в суспільстві Російської імперії, а й відповідним впливом закордонних спецслужб (у першу чергу німецьких та англійських), зацікавлених у її послабленні.

Джерела та література

1. Сидоров А. Л. Экономическое положение России в годы первой мировой войны / А. Л. Сидоров. – М. : Наука, 1973. – 655 с.
2. Дубенцов Б. Б. Высшее чиновничество России в конце XIX – начале XX в. / Б. Б. Дубенцов // Крупные аграрии и промышленная буржуазия России и Германии в конце XIX – начале XX века : сб. науч. трудов. – М., 1988. – С. 46–67.
3. Боханов А. Н. Предпринимательская элита России в начале XX века / А. Н. Боханов // Крупные аграрии и промышленная буржуазия России и Германии в конце XIX – начале XX века : сб. науч. трудов. – М., 1988. – С. 25–45.
4. Ананьич Б. В. Российская буржуазия на пути к “культурному капитализму” / Б. В. Ананьич // Россия и Первая мировая война (материалы международного научного colloquium). – СПб., 1999. – С. 102–111.
5. Гринчак М. О. Промислова буржуазія Півдня України та еволюція її соціально-економічних вимог у II половині XIX – на початку XX сторіччя : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. / М.О. Гринчак. – Д., 2008. – 19 с.
6. История предпринимательства в России. – М. : РОССПЭН, 2000. – Кн. 2: Вторая половина XIX – начало XX века. – 575 с.
7. Китанина Т. М. Военно-промышленные концерны в России в годы первой мировой войны 1914–1917 (Концерн Путилова-Стахеева-Батолина) : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. ист. наук / Т. М. Китанина. – Ленинград, 1964. – 23 с.
8. Шапошнікова Н. О. Продовольче становище в Україні в роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 рр.). – К. : Інститут історії України НАН України, 2002. – 175 с.
9. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України), ф. 2161, оп. 1, спр. 1, 44 арк.
10. Ликвидация немецких предприятий // Промышленность и торговля. – 1915. – № 2, 15 января. – С. 69–72.
11. Бережной А. Ф. Русская легальная печать в годы первой мировой войны / А. Ф. Бережной. – Ленинград : Изд-во Ленинградского ун-та, 1975. – 152 с.
12. Гливиц И. Политико-экономические взгляды В. В. Жуковского / И. Гливиц // Промышленность и торговля. – 1916. – № 10, 22 октября. – С. 306–309.
13. Такман Б. Первый блинчик. Август 1914 / Б. Такман. – М. ; С.Пб. : “Фирма “Изд-во АСТ”, 1999. – 640 с.
14. Российский государственный архив экономики (РГАЭ), ф. 2305, оп. 1, д. 191, 41 л.
15. РГАЭ, ф. 2305, оп. 1, д. 175, 328 л.

Синяевская Л. И. Влияние социально-политических отношений в Российской империи на деятельность промышленных предприятий Юга и Востока Украины в 1914–1916 гг.

В статье проанализировано влияние социально-политических отношений в Российской империи на деятельность промышленных предприятий Юга и Востока Украины в 1914–1916 гг. Отображено конфликт между дворянами та буржуазией, которая имела экономическую власть, но не имела шансов получить политическую власть, в результате резко обострились социально-политические отношения в обществе российской империи, катализатором чего стала Первая мировая война. Утверждается, что этот конфликт затянул в свою орбиту многочисленные революционные течения, которые одновременно и стали их источником оживления.

Ключевые слова: Первая мировая война, государственное регулирование экономики, военная промышленность, горнодобывающая промышленность, финансы, кредит.

Syniavska L. I. Influence of socio-political relations in the Russian Empire on the activity of industrial enterprises of South and East Ukraine in 1914-1916

The article analyzes the impact of socio-political relations in the Russian Empire on activity of industrial enterprises in southern and eastern Ukraine in 1914-1916 years. Highlight the conflict between the nobility and the bourgeoisie, which had economic power, but had no chance of getting political power, in consequence of which sharply worsened the socio-political relations in the society of the Russian Empire, which was the catalyst for the First World War. It is alleged that this conflict has involved into its orbit many revolutionary movements and trends, as both being a source of excitement.

Keywords: First World War, government regulation of the economy, military, industry, finance, credit.

УДК 94-054(477.7)"18/19"

Г. Ф. Турченко

ІМПЕРСЬКИЙ ПРОЕКТ “НОВОРОСІЯ”: БІЛЬШОВИЦЬКИЙ ВАРІАНТ

У статті проаналізовано сепаратистську політику більшовиків у південноукраїнському регіоні, який в контексті імперської політики щодо України сприймався як “Новоросія”. Доведено, що у ставленні до південноукраїнського регіону більшовики продовжили традицію царської влади та Тимчасового уряду. Південь України вони вважали “Новоросією” – частиною етнічної Росії. Більшовики пішли шляхом створення у регіоні радянських республік, які підпорядковувалися радянському російському центру і виявилися нежиттєздатними. На 1919 р. більшовики відмовилися від ідеї відновлення радянських республік, а південноукраїнський регіон став частиною Радянської України.

Ключові слова: Південь України, Новоросія, більшовики, імперська політика

Запропонована читачу стаття є продовженням нашого матеріалу “Імперський проект “Новоросія”: спроба реалізації царською владою та Тимчасовим урядом”, надрукованого у XXXVIII випуску “Наукових праць історичного факультету Запорізького національного університету” (Запоріжжя: ЗНУ, 2014). У нашій статті характеризуємо продовження більшовицькою владою імперської політики щодо України, зокрема її південного регіону у 1917–1919 рр.

Більшовики Росії, очолювані Леніним, критикували всі аспекти діяльності царського, а потім і Тимчасового уряду, у тому числі і політику з національного питання. Вони виступили з гаслом права націй на самовизначення аж до відокремлення. Але це гасло мало суто популістський характер. Для